

Анотація

Волошкевич Г.А. Питання кодифікації кооперативного законодавства Російської імперії в роботах кооперативних форумів кінця XIX – початку XX ст. – Стаття.

Аналізується роль кооперативних нарад та з'їздів у процесі модернізації кооперативного законодавства в Російській імперії. Розглянуто основні пропозиції кооператорів щодо покращення нормативно-правової бази діяльності кооперативних асоціацій. Встановлено, що, за відсутності ініціативи з боку держави, кооперативні форуми взяли на себе функцію підготовки проекту загального кооперативного закону, зміст якого відповідав би потребам та інтересам самої кооперації.

Ключові слова: кооперація, кооперативний з'їзд, кооперативне законодавство.

Summary

Voloshkevich G.A. Problem of Kodification of Co-operative Legislation of the RUSSIAN Empire in the Works of Co-operative Forums at the end XIX – beginning of XX century. – Article.

The role of co-operative conferences and congresses in the process of modernization of co-operative legislation in the Russian empire is analysed. Basic suggestions of co-operators are considered in relation to the improvement of normative legal base of activity of co-operative associations. It is set that absence of initiative from the direction of the state, co-operative forums undertook the function of preparation of project of general co-operative act, maintenance of which would answer necessities and interests of co-operation.

Key words: co-operation, co-operative congress, co-operative legislation.

УДК 340.15(477.5),,18/19":340.141

Н.В. Петровська

**ЗАСТОСУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА ТА ЗАКОНУ
ВОЛОСНИМИ СУДАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Основними джерелами для волосних судів законодавець визнавав закон і звичай, не визначаючи при цьому, в яких випадках повинна застосовуватись звичаєва норма, а в яких правова і що робити, коли звичай буде суперечити закону. Так, у ст. 107 Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, від 19 лютого 1861 р. (далі – Загальне положення) вказувалося, що в разі, коли сторони не погоджувалися на укладення мирової угоди, судді повинні були вирішувати справу “на підставі заявлених у волосному правлінні угод”, а в разі їх відсутності – “на основі місцевих звичаїв та правил, прийнятих у селянському побуті”.

Слід відзначити, що царська влада не лише не створювала перешкоди для використання норм звичаєвого права у волосних судах, а навпаки, підкреслю-

вала, що в ряді випадків звичай має пріоритетне значення і стоїть над законом. Зокрема, офіційно визнаний і закріплений у Зводі законів Російської імперії інститут “духовного заповіту” міг, згідно з циркуляром Міністерства внутрішніх справ № 70 від 9 грудня 1906 р., функціонувати в сільській місцевості лише за умови, що “в даній місцевості немає звичаю, який забороняє духовні заповіти” [1, с. 293]. Факти позитивного ставлення царської влади до використання у волосних судах норм звичаєвого права підтверджує і ряд українських вчених. Зокрема, харківський дослідник Д. Селіхов, проаналізувавши проблему взаємостосунків держави та звичаєвого права при регулюванні земельних відносин на селі, дійшов такого висновку: “Після аграрних реформ 60-х років XIX століття царський уряд не тільки не скасував більшість раніше чинних у межах України норм звичаєвого права, зафіксованого ще в Литовських Статутах XVI століття, але й санкціонував їх подальше використання, що підтверджується “Тимчасовими правилами про волосний суд” 1889 р. Царський уряд всіляко охороняв інститут звичаєвого права, намагаючись за його допомогою консервувати патріархальність села” [2, с. 7].

Оцінюючи означені дії царської влади, спрямовані на забезпечення умов для широкого використання у волосних судах норм звичаєвого права, не можна не відмітити, що вони носили неоднозначний характер.

З одного боку, збереження традиційних, усталених для селянського середовища правил поведінки, надання волосним судам права вирішувати справи на основі норм звичаєвого права відповідало рівню тогочасного праворозуміння сільського населення, його уявленням про правду та справедливість. Сільські мешканці міцно трималися за “освячені століттями”, “від батька і діда” традиції, і їх ігнорування в судовій практиці викликало б значне невдоволення населення і підірвало б авторитет волосних судів.

З іншого боку, не можна погодитися з тими представниками історико-юридичної науки, які надмірно ідеалізують факт збереження традиційно-звичаєвих норм у дореволюційному судочинстві. Подібний підхід був характерний для представників народницької школи, які, протиставляючи “державному праву” справедливі “порядки народного життя”, віддавали повну перевагу останнім [3, с. 251]. За умови такого некритичного ставлення до предмета дослідження поза увагою дослідника опиняються ряд проблем, які виникали внаслідок використання звичаєвого права у волосних судах.

Першою проблемою, яка одразу кидається у вічі, є проблема взаємодії норм звичаєвого та державного права. Як ми відзначали попередньо, законодавець чітко не визначав, у яких випадках волосний суд повинен при вирішенні справи керуватися законом, а в яких – звичаєм. У свою чергу, паралельне існування норм писаного і звичаєвого права створювало значні труднощі у функціонуванні волосних судів, адже, як справедливо зазначають більшість сучасних дослідників, закони “мира” (общини, громади) у переважній частині випадків розходилися з офіційними законами. Для доведення цієї тези наведемо ряд характерних прикладів з кримінального права, які дозволять краще усвідомити ступінь цього розходження.

Перш за все, це чисельні розходження між законом та звичаєм у питанні щодо оцінки протиправності дій особи. Непоодинокими були випадки, коли дії, віднесені нормами тогочасного законодавства до розряду злочинних, у народних уявленнях такими не вважалися, і, навпаки, те, що згідно із законом вважалося цілком правомірною поведінкою, в очах сільських мешканців виглядало як серйозне порушення, за яке особа повинна була понести покарання. Так, у багатьох селях Російської імперії була встановлена заборона працювати у святкові дні, причому не тільки в офіційні, а й у ті, які були визначені самою сільською громадою (наприклад, у храмові дні). Порушення цієї норми селяни розцінювали не лише як великий гріх, а і як серйозний злочин. І хоча законом заборонялося карати за працю у святкові дні, проте селяни опиралися виконанню цієї вказівки. Взагалі втручання громади в індивідуальну господарську діяльність селян і встановлення заборон, прямо непередбачених законом, було доволі значним. Сільські сходи часто приймали рішення про заборону: зміни межових знаків на громадському полі, здійснення порубки на певній ділянці громадського лісу, проведення сінокоосу чи збору ягід до встановленого строку тощо. При цьому встановлювався штраф, який волосний суд міг накладати на порушника цих заборон [4, с. 99].

Відмінність виявлялася й у характері та розмірах покарання за вчинені протиправні дії, які визначалися звичаєм та чинним кримінальним законодавством. Так, законодавець встановлював для конокрадів такі види покарання, як: грошовий штраф та (або) ув'язнення на незначний строк (декілька місяців). При цьому розмір покарання визначався у відповідності до вартості речі, якою прагнув заволодіти або заволодів злочинець. Натомість, згідно із звичаями українського селянства, конокрада очікувало більш жорстке покарання: його здоров'ю завдавали такої шкоди, що він ставав калікою або помирав через деякий час [5, с. 553]. Жорстокість покарання в даному разі зумовлювалася тим, що селяни при визначенні санкцій, які потрібно було застосувати до злочинця, в першу чергу оцінювали не вартість вкраденої речі, а її роль та значення у власному господарстві. Позаяк кінь на той час був основою селянського господарства, то його втрата могла призвести до фактичної зупинки нормального життя господарства та поставити його на межу банкрутства. Саме цим і пояснюється жорстокість дій селян щодо конокрадів.

Суттєві розходження між законом та звичаєм спостерігались при порушенні особами тих правил поведінки, виникнення яких пов'язувалося із забобонами, що існували в тій чи іншій місцевості. Як показує аналіз кримінального законодавства того часу, воно ігнорувало означені забобони. Натомість тогочасні дослідники неодноразово звертали увагу на існування широкого ряду злочинних, з точки зору селян, дій, викликаних тими чи іншими народними забобонами, кваліфікувати які в рамках чинного законодавства було просто неможливо. Зокрема, жінкам заборонялося займатися виготовленням полотна до того часу, доки всі чоловіки вийдуть на роботи в поле, заборонялося починати справу в той день тижня, на який припадає Благівіщення, тощо [6, с. 158-160; 7, с. 126]. Чисельними були й випадки покарання за "чаклунство",

“чарівництво”. Типовою щодо цього є справа, яка розглядалася в грудні 1871 р. Кропивнянським волосним судом Полтавської губернії. Відставний солдат С. скаржився на місцеву мешканку Ж. за те, що вона після пологів на другому тижні коло його колодязя обливалася вночі водою. А після цього його жінка пішла по “гарячих слідах” набирати воду і “вступила в якісь чари”, де обливалася Ж. З того часу жінка почала хворіти “припадками місячного очищення, що буває в жінки”. Оскільки, за народним повір’ям, подібний обряд дійсно вважався “нечистим” і був пов’язаний з використанням чар, то волосний суд визнав Ж. винною у хворобі жінки С. і покарав її семиденним ув’язненням [8, с. 321].

Розходження між народним праворозумінням та законами виявлялися також при розгляді справ, які каралися законом, проте не переслідувалися відповідно до уявлень селян про право та справедливість. Зокрема, крадіжка, яка за будь-яких обставин каралася відповідно до кримінального законодавства, за певних обставин допускалася в селянському побуті. За свідченням самих селян, крадіжка не була злочинною дією в таких випадках: якщо крадіжку здійснено внаслідок постійних злиднів, якщо крадіжку здійснено на незначну суму, якщо чоловік здійснив крадіжку на вимогу вагітної жінки тощо [7, с. 127-128]. Не вважалися злочинними і не каралися самовільні порубки селянами казенних та поміщицьких лісів, потрави поміщицьких полів та угідь. Навпаки, подібні дії були цілком законними з погляду селян, оскільки за уявленнями, які панували в їхньому середовищі, земля є в першу чергу власністю тих хто її обробляє, а вже в другу чергу – об’єктом володіння поміщика [9, с. 174].

З інших караних за законами дій, проте не визнаних у селянському середовищі злочинними, найбільш поширеним на той час було побиття чоловіком своєї жінки. На законодавчому рівні чоловікові приписувалося “кохати свою дружину, як своє власне тіло, жити з нею у злагоді, поважати, захищати, пробачати її вади і полегшувати немощі” [10]. У разі порушення цієї норми і завдання тілесних ушкоджень дружині, до злочинця повинні були застосовуватися статті Розділу X Уложення про покарання кримінальні та виправні (у редакції 1866 та 1885 рр.), які встановлювали відповідальність за злочини проти життя, здоров’я, свободи і честі приватних осіб (ст.ст. 1449-1548). Натомість, як це часто буває, норма, закріплена в законі, часто розходилася з практикою буденного життя. Джерела та література другої половини XIX ст. містять чисельні факти про фізичні розправи чоловіків над своїми дружинами, які залишалися або не розглянутими волосними судами, або ж чоловікові виносився виправдувальний вирок [11; 12; 13]. Подібні рішення ґрунтувалися на уявленнях селян про право чоловіка самостійно обирати “методи виховання” своєї дружини і визнання за ним права на застосування фізичних дій проти жінки.

Отже, доходимо висновку, що через консерватизм, традиціоналізм мислення, притаманний селянському менталітетові, а також внутрішню недосконалість системи законодавства процес розмивання юридичного звичаю, уніфікація

законодавства в усіх регіонах України відбувалися надзвичайно повільно. Навіть на початку ХХ ст. звичай продовжував залишатись провідним регулятором суспільних відносин у селянському середовищі й на нього спиралися волосні судді при прийнятті конкретних рішень у справах.

Література

1. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. – 8-е изд. – СПб., 1911. – 675 с.
2. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. А. Селіхов. – Х., 2002. – 17 с.
3. Качоровский К. Народное право / К. Качоровский. – М., 1906. – 320 с.
4. Шатковская Т. Закон и обычай в правовом быту крестьян второй половины XIX века / Т. Шатковская // Вопр. истории. – 2000. – № 11-12. – С. 96-105.
5. Ефименко П. Обычное право украинского народа / П. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2 т. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 548-565.
6. Левинстим А. А. Суеверие в его отношении к уголовному праву / А. А. Левинстим // Журн. Мин-ва юстиции. – 1897. – № 1. – С. 150-165.
7. Тенишев В. В. Общие начала уголовного права в понимании русского крестьянства / В. В. Тенишев // Журн. Мин-ва юстиции. – 1909. – № 7. – С. 120-129.
8. Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – СПб., 1873. – Т. IV : Харьковская и Полтавская губернии. – 755 с.
9. Присяжнюк Ю. П. Вплив ринкової трансформації суспільства на моральні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи / Ю. П. Присяжнюк // Укр. селянин. – 2001. – № 3. – С. 173-176.
10. СЗРИ. – Т. X, ч. 1. – Ст. 106.
11. Пономарев А. П. Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине / А. П. Пономарев. – К., 1989. – 220 с.
12. Лазовский Н. Личные отношения супругов по обычному праву / Н. Лазовский // Юрид. вестник. – 1883. – № 6. – С. 80-85.
13. Милорадович В. Життьє-бытьє лубенского крестьянина / В. Милорадович. – К., 1904. – 116 с.

Анотація

Петровська Н.В. Застосування звичаєвого права та закону волосними судами Лівобережної України в другій половині XIX – на початку ХХ ст. – Стаття.

Стаття присвячена історії застосування звичаєвого права та закону волосними судами Лівобережної України в другій половині XIX – на початку ХХ ст. Доводиться, що навіть на початку ХХ ст. звичай продовжував залишатись провідним регулятором суспільних відносин у селянському середовищі й на нього спиралися волосні судді при прийнятті конкретних рішень у справах. Розглядається співвідношення застосування волосними судами звичаєвого права та закону.

Ключові слова: звичаєве право, закон, волосний суд, Лівобережна Україна, звичай, народне праворозуміння.

*Summary****Petrovska N.V. Application of Common Law and Legislation by the Volost Courts of Left-bank Ukraine in the second half XIX – at the beginning of XX century. – Article.***

The article is devoted history of application of common law and legislation by the volost courts of Left-bank Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. It is proved that customs continued to remain the leading regulator of social relations amidst peasants and volost judges relied on it solving cases even at the beginning of XX century. Correlation of application of common law and legislation by the law volost courts is examined.

Key words: common law, legislation, volost court, Left-bank Ukraine, custom, folk understanding of law.

УДК 340.15(470),18/19"-058.239(=411.16)

В.В. Щукін

**СПЕЦИФІКА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ МІСТ МИКОЛАЄВА ТА СЕВАСТОПОЛЯ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Особливості правового становища єврейського населення в південноукраїнському регіоні в контексті політики російського царизму знайшли відображення в працях відомих єврейських істориків ХІХ – І полов. ХХ ст. І. Оршанського, Ю. Гессена, М. Градовського. При цьому специфіка, притаманна становищу євреїв, які мешкали в містах Миколаєві й Севастополі, зважаючи на їх особливий адміністративно-територіальний статус, поки що не викликала серйозної уваги з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Міста Миколаїв та Севастополь впродовж ХІХ ст. займали особливе місце в системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії, оскільки в 1805 р. було створено Миколаївсько-Севастопольське військово-губернаторство, підпорядковане Морському міністерству. Вказані міста вилучено з підпорядкування Херсонського та Таврійського губернаторів, вони управлялися окремим військовим губернатором. Новостворену посаду обіймав командувач Чорноморського флоту. З цього часу в урядових колах виникла думка про запровадження обмежень на право проживання в цих містах. Майже одночасно (у 1804 р.) відбулося остаточне законодавче закріплення “смуги єврейської осілості” як регіону, у межах якого дозволялося постійне проживання євреїв. До її складу було віднесено Херсонську та Таврійську губернії. 20 вересня 1829 р. імператор Микола I підписав указ про повне виселення за межі військового губернаторства євреїв, які там проживали. Єдиним аргументом на користь цього рішення була власна думка імператора, який вважав “неудобным и вредным пребывание неслужащих евреев в городах Севастополе и Николаеве” [1, т. IV, № 3.286]. Указ фактично виключав міста Миколаїв та Севастополь зі складу